

ДЕВИАЦИИ И ДЕВИАНТНО
ПОВЕДЕНИЕ.
СИСТЕМНОСТТА КАТО
СВОЙСТВО НА ПОВЕДЕНИЕТО

Виктор Коцев

DEVIATIONS AND DEVIANT BEHAVIOR.
SYSTEMATIC AS A PROPERTY OF BEHAVIOR

Viktor Kotsev

Abstract: Defining the term "deviant behavior" and the distinction from other types of diverted behavior is a challenging task. Despite the fact, that the result from disregarding social norms and requirements is similar, conducting preventive and correcting activity would be unthinkable without the right differentiation of the behavioral activity. Also, it is a great matter to distinct deviation as an act of social infringement, for the presence of such reactions in behavior could not necessarily qualify the person as deviant. A certain type of behavior is carrying much more information, determined by biological and psychosocial processes.

The main goal of this article is the disclosure of the difference between deviations in behavior, which could be observed as part of the behavioral repertoire of the socially adequate person and deviance as a systematic, structural type of behavior.

Key words: deviation, behavior, social norm, abnormal.

Въведение

Отклоненията в поведението на човека винаги са представлявали обект на особено внимание: от една страна, в рамките на битието и естествените социални взаимоотношения, от друга: обект на изследване за редица науки, психология, социология, педагогика и др. Хората винаги са осъзнавали опасността, криеща се в девиациите в човешкото поведение. Опасност, представляваща не само потенциална, но и реална заплаха за индивида и подредбата на социалната среда. По този начин все повече типове девиантно поведение при-

добиват негативно значение и се приемат за прелюдия към престъпно или деликвентно поведение. Това възприемане на явлението девиантност се отличава с прекалена емоционална субективност и няма как да внесе необходимата яснота и обективност в изясняване на същността му. Значимите аспекти на научния интерес към девиациите в човешкото поведение се виждат в глобалната социална и социално-психологическа оценка на тези събития.

Нормативно и ненормативно поведение

При изясняване същността на девиантното поведение, е необходимо преди всичко неговото ясно диференциране от други типове поведенчески отклонения като аномалното поведение, обусловено от различни болестни процеси и състояния.

Изследването на девиантното поведение трябва да премине през идентифициране, диференциране и обобщаване на свойствата му. Първата диференциация, която би могла да се посочи, се отнася към две понятия – девиация и девиантно поведение. Често двете понятия се използват еднозначно, но все пак девиацията е изолирано, единично действие или отклонение, което би могло да се наблюдава и като част от нормалното (нормативно) поведение. При изясняване смисъла на девиантното поведение, следва да се отразят две важни черти на неговата същност, а именно: систематичност и специфичност. Така е възможно очертаването на граници между няколко типа поведение, между които нормалното (нормативно), аномното, аномалното, патоподобното, патологичното, между девиации и девиантно поведение и др.

За разясняване на критерия системност бихме могли да разгледаме противопоставянето и отделянето на нормалното (нормативно) и аномалното поведение. При нормалните субекти поведението се определя, от една страна, от свободната им воля, но е подчинено и на осъзнати и приети социални изисквания и норми. В процеса на нормална социализация, усвоените и практикувани нормативно ориентирани норми на поведение придобиват системообразуващо значение, т.е. говорим за поведенчески репертоар, роли. Това е същността на личността, актуализирана в социалната действителност. Казано по друг начин, нормалното или нормативно поведение е лич-

ността, снета в рамките на социалните взаимодействия. Тя функционира според нормите на съответната социокултурна среда. При аномалното поведение, системообразуващо значение имат неувоените социални правила, съответстващи на социалната среда. Тук, основна роля играе патологичният синдром, неговите симптоми и произтичащите от тях затруднения в отразяването, усвояването и прилагането на социалните изисквания. В клиничната психология са обособени болестни поведенчески типове, формирани на базата на определен психо или соматопатологични синдроми с наследствен, вроден или рано придобит характер. При патоподобните отклонения системообразуващо значение има нормативната ориентация на личността с характерни за нея симптоми на дефицитарност, подсилени от компенсаторни и псевдокомпенсаторни натрупвания в дейността сфера. Такова ясно конкретизиране не може да се направи при девиантното поведение, за системообразуващи фактори не може да се приемат нито определен симптом, нито съвкупност от девиации. Девиантното поведение има двояка същност: от една страна, то е системно поведение, от друга – определен тип системно поведение, т.е. има определен тип системност, със специфична структура, съдържание и т.н.

Същност на девиацията като едномоментен акт

Както бе споменато в горните редове, при изясняване същността на девиантното поведение, важно е да се осъществи диференциацията между този тип поведение и девиациите в поведението. Поведенческите девиации по правило са явления на системното нормативно поведение, те могат да бъдат разглеждани като грешки, сами по себе си те не биха могли да квалифицират цялостното поведение на определен човек като отклоняващо се. Те са характерни и за други типове поведение, играейки различна роля при всеки един от типове. При аномалното и патологичното поведение те обикновено разкриват същността и съдържанието на характерна симптоматика. В нормативното (просоциалното или социалнопозитивното) поведение, те са случайни (въпреки че са закономерни), могат да бъдат дори и умишлено преднамерени (когато се действа на принципа „проба – грешка“), но дори и тогава те не притежават същностното за девиантното поведение качество: системност. Девиациите са ха-

рактерни, дори и необходими за нормативното поведение. Те са важен елемент на субективното функциониране и в преобладаващата си част са грешки в хода на ученето и научаването. Тяхното отбелязване, осъзнаване и преодоляване съпътства натрупването на адекватен социален опит, в този ред на мисли, това са желани девиации. Когато поведението е в рамките на нормата, всяка ситуация на девиантност води до корекция. Това не позволява фиксиране на отклонението, води до поправяне на грешката, откриване на адекватна реакция и от там, натрупване на социален опит. Така бихме могли да посочим, че девиациите са необходими явления в процеса на усвояване на личен опит, както и основен фактор при индивидуалната адаптация, тъй като фиксират кое поведение е нормативно (нормално) и кое не. В редица случаи девиациите се дължат на разлика между социално-обществените норми и социокултурните качества на субекта. Това може да се дължи на особености на етноса, нивото на културна интегрираност, устойчивостта на културалните, индивидуални и архетипни свойства на личността, както и опита на индивида. В този смисъл девиациите също може да се приемат като грешки и тяхното осъзнаване и преодоляване води до усвояване на нужния за адекватно функциониране опит.

Друго важно значение на девиациите е следното: те биха могли да бъдат съзнателно актуализирани или да представляват защитна реакция. В първия случай субектът може да демонстрира посредством девиациите контрарност, отхвърляне, отчуждение и т.н. Значително по-често са девиациите от втория тип, имащи защитна роля. Защитните форми на девиации са най-често срещани, те представляват основния процент от всички спорадични поведенчески отклонения, наблюдавани като специфични и „самостоятелни“ елементи, и при типовете системно поведение.

Съществено значение за диференцирането на поведенските грешки, девиациите и девиантното поведение има анализът на отношението реакция – акция. Реакцията е непосредствената форма на поведение, възникваща при даден стимул. Тя е емоционално наситена и много често неконтролирана. В нея се наблюдават конституционални особености на индивида, като динамика, сила, устойчивост, равновесеност на нервните процеси, невротичност и др. Според

нейното съответствие по отношение на стимула или дразнителя, реакцията може да бъде адекватна или погрешна, но тя се приема като девиация, когато не съответства на онтогенетично обусловеното, това, което е нормативно за конкретното ниво на личностно съзряване или на ситуационния контекст поведение. Въпреки че може да се наблюдава известна типологична „систематизация“ на реакциите (девиациите), които придобиват формата на дисхармонии или акцентуации в поведението, това все още не може да се окачестви като системен тип (девиантно) поведение.

Тук е моментът да разгледаме и оценим акционните форми на поведение. При тях са налице явления на интелектуализация, рационализация, идентификация или съзнателен избор на действие. При интелектуализацията, която е съзнателен процес на изграждане на умения за придобиване на опит, се развиват оценъчните и конструктивни възможности на субекта в сферата на познанието и поведението. Акционното поведение е не само осъзнато, то е и оценявано, конструирано по отношение на цел и смисъл. Девиациите ще се допуснат при дефицит на оценъчните и конструктивни индивидуални възможности. Ако в основата на функционирането не изпъква синдром на интелектуална недостатъчност (като един от системните типове, които произтичат от дефицитарност), то девиациите са по-скоро резултат от познавателни грешки или компенсаторни симулации. В случаите, когато интелектуализацията представлява защитна форма на отражение, тук девиациите придобиват форма на акцентуираност и това предразполага към систематизация на определен вид отклонено поведение, но то все още не може да се нарече девиантно. Подобни са случаите на защитно поведение при рационализация и идентификация, при което се наблюдава някаква подреденост на девиациите, те не са още девиантно поведение. Използването на измислени аргументи, с цел оправдаване на някакви постъпки или позоваване на авторитети не е девиантно поведение, въпреки че наподобява такова. То има изменчив характер, отличава се с преходност и не е системно в своята същност. То е по-скоро ситуативно, преследва елементарни, практични цели или е начин на прикриване посредством поведенческа мимикрия, социална желателност. Въпреки посочените и очевидни разлики между този тип девиации и

девиантното поведение, на базата на интелектуализацията, рационализацията и идентификацията могат да възникнат обективни предпоставки за една постепенна систематизация на отклонения в поведението. Тази систематизация може да се обособи в две основни направления: дисхармонии и дефицитарност и така да се осъществи преход към девиантно поведение.

Ситуативното поведение може да не отговаря на нормативните изисквания, т.е. да е неадекватно спрямо тях, но дори и тогава не е задължително да отговаря на изискванията за девиантно поведение. Дори и в случаите на съзнателен избор, когато е намесена ценностно-мотивационната сфера, както и личностната рефлексивност, реактивното и акционното поведение са непременно свързани с конкретната ситуация. В някои от случаите то ще е неадекватно спрямо тази ситуация. Ако не е от системен тип (аномално или патологично), поведението ще бъде представено от девиации, които са „систематизирани” от ситуацията. Ако тази „систематизация” се наблюдава само по признака ненормативност, тогава тя не е пълна и това поведение не може да се квалифицира като девиантно, т.е. не е системно.

Вторият съществен момент в анализа на девиациите като едновременно моментни реакции е тяхното значение в рамките на защитните стратегии. В момент, когато дадена ситуация диктува поведението (и девиациите) в рамките на дадените параметри: време (сега), място (тук) и степен на осъзнатост (неосъзнатост), защитните реакции на субекта зависят от две негови особености: биофункционалните му качества и съдържанието на защитния поведенчески репертоар. Доволко е устойчива или лабилна нервната система, наблюдава ли се висока реактивност или забавеност, както и други биофункционално значими за индивида свойства придават една стабилна специфика на поведението и типичното неадекватно поведение. Защитният репертоар има подобно значение: наличието на агресия, склонност към бягство или лъжливост се оказва поне една от насоките за систематизация на поведението. По-късно тази насока става основа за личностната систематизация на поведението. Въпреки това нито един от изброените аспекти на социалните интеракции на индивида (посочени като грешки, било то ситуационно обусловени или защитни реакции) не води сам по себе си до възникване на поведенческа

системност. Възникват частични системи на нивото на биофункционалното, ситуационното и стереотипното поведение, но тези поведенчески отклонения все още са девиации, а не девиантно поведение. Нужно е да се допълни, че не всички реакции, които са неадекватни на ситуацията, могат да се дефинират като девиации. В много от случаите на неумение, незнание или неправилен анализ субектът демонстрира поведение, неадекватно за ситуационните изисквания. Нерядко несъответствието на действието (по сила, скорост, място) също наподобява девиация, но дори да е по-близо до нея, отколкото до елементарната грешка, действието не съвпада с девиацията.

Не е възможно всяко отклонение от нормативното (включително и най-малкото) да се приеме като девиация. В същото време значителен брой поведенчески реакции на много хора не отговарят на ситуацията, изглеждат странни или нелогични, отнесени към параметрите „време” и „място”. Те обаче не могат да се приемат за същински отклонения от нормативното поведение. Това значително затруднява определянето същността на самите девиации.

Девиациите, детерминирани от биологични, биопсихични и психични отклонения, са група, която може сравнително лесно да бъде обособена. Те са клинично ориентирани и продиктувани от тяхната биологична детерминираност, т.е. те са симптоми в синдрома. Хората с патологични или патоподобни деструкции постепенно конструират системно отклонено поведение. Това конструиране се осъществява под влиянието на различни фактори, изразяващи сложните взаимоотношения на тези индивиди със социума: когнитивно и емоционален дисонанс, отчуждение, корекционни въздействия и др. Две важни свойства могат да бъдат обособени по отношение на този тип системно отклонено поведение: неговата болестна обусловеност и вероятността за саморазвитие на поведение извън нормите. Но това поведение е болестно по своята същност, с течение на времето, към него се прибавят множество други девиации, обусловени от средата. По този начин възникват сложни типове поведение, чиято основа е биофункционална, а симптоматиката е от смесен тип, т.е. болестно и социално обусловена.

Девиациите, в рамките на аномалното поведение, също са биофункционално обособени и се разглеждат като симптоми на различни

синдроми, а социално обусловените отклонения могат да се дефинират като псевдокомпенсации. Това дава основание да говорим не за девиантно, а за болестно по характера си, отклонено поведение.

Един от основните белези на девиациите е несъответствието между поведенските актове и конкретните условия (ситуационни, средови, полови, възрастови, нормативни и др.) Те възникват случайно, потискат се чрез санкция, страх от наказание, дискомфорт или се фиксират и разгръщат, когато водят до удовлетворяване на някаква потребност или цел. Различните видове девиации се отличават и с различна степен на вероятност за фиксация и преминаване в системен тип поведение. Например средовите условия (бедност, ниска култура, отчужденост, етническа специфика), често формират устойчиви и неосъзнавани форми на отклонения в поведението. При тях вероятността за трансформиране в девиантно поведение е значителна, което не може да се каже за ситуативните и случайни девиации. Те възникват като несъответстващи на ситуацията, предмет са на индивидуален анализ и осъзнаване и шансовете за фиксация са много по-малки.

Социалните взаимодействия играят изключително голяма роля за възникването на девиации. Могат да се разграничат два основни варианта: поведение по подражание или в група и индивидуално поведение при разни форми на междуличностни взаимоотношения, взаимодействия и особено при конфликти. Те обикновено са неосъзнавани и имат голям заразяващ потенциал. Дефицитът в уменията за общуване или влиянието на стихийно възникващите психични състояния в процеса на групово взаимодействие са основните детерминанти на този тип девиации.

Множество девиации се характеризират с отклонения, детерминирани от възрастови и полови диференциации. Изоставането в психофизическото развитие или промените в половата идентификация може да провокират системни девиации.

Може да се обобщи, че всички девиации са отклонения от нормата и всички те съдържат потенциална опасност от нанасяне на някаква вреда, както на социума, така и на социализирането на индивида във времето. По тази причина нито една от изброените форми на девиации не трябва да се приема като безобидна.

Факторът детерминация е изключително важен при идентифицирането и анализа на девиациите: биологично обусловените поведенски деструкции възникват обективно в ранните етапи на индивидуалното развитие, докато социалните детерминанти се проявяват и обективизират, когато налице е несъответствие между индивидуалните възможности и средовите изисквания.

Другата основна характеристика на поведенските девиации се изразява в тяхното свойство за закрепване, разширяване, систематизиране и структуриране в социално-психичната сфера, когато са налице съответните интеро-екстерални условия. Девиациите възникват и се развиват, т.е. систематизират, в резултат от нарушени отношения на субекта с естествения социум при липса на собствен или социален потенциал. В този смисъл личностната и средовата дефицитарност детерминират възникването на поведенски отклонения.

Съществен белег на девиациите е тяхната неосъзнатост като такива. Биологично детерминираните девиации се актуализират в рамките на определена функционална дефицитарност, а социогенно възникналите в специфична среда се осъществяват естествено в тази среда, по необходимост.

Друг важен аспект е тяхната асоциалност, в смисъла на индивидуална форма на взаимодействие със социума, негативната посока на личностно развитие на индивида и като социално явление, действащо деструктивно на обществените отношения. Това, че те имат свойството да се структурират в личността и да преминават в системно, девиантно поведение е само един от аспектите на тяхната същност. Основният момент е вредата, която нанасят на социума.

Поради всичко изброено дотук, може да се приеме като системен тип поведение, а девиациите са негови явления или възможни предпоставки.

Девиантното поведение като системен тип функциониране

Системният характер на девиантното поведение е неговото най-общо и същностно свойство. Това може да се разгледа като функция на системно работещия мозък, от която произтича системната и структурирана дейност на психиката.

Системността на поведението е свързана и с редица личностни конструкти, придаващи цялостност на индивидуалното социално функциониране: дейността на субекта (интелекта, афекта, опита, оценъчните възможности, целепоставянето и смислообразуването, съзнанието, самоактуализацията и др.)

Всяка една от тези предпоставки, имащи отношение към системността на поведението, важи и за девиантното поведение. То също се отнася на базата на тези механизми. Особено важни са четири от тези механизми: системната функция на нервната система, устойчивостта на психосоциалното функциониране, относителната стабилност в спецификата на личностната структурираност и смислообразуването.

М. Фишман, в своето изследване на структурно-функционалната организация на мозъчната дейност в норма и патология, стига до следния извод „значителната недостатъчност в системната организация на мозъка е отличителен белег на умствената и, частично, на интелектуалната недостатъчност” [3, с. 19]. Според Е. Хомская „съвременните анатомични представи за основните принципи на мозъка, като субстрат на психиката, допускат, че той представлява сложна единна метасистема, състояща се от различни макросистеми (проеекционни, асоциативни, интегративно-пускови, ламбико-ретикуларни), всяка от които се строи от различни микросистеми” [4, с. 198].

Невропсихологията разбира сложното поведение „не като елементарна сума или натрупване на прости поведенски реакции, а като продукт на висша интеграция или техен синтез в нещо, което е единно цяло”. Така системната интегративна функция на мозъка се превръща в системна психична функция, която възниква около определена нейна цел. Използването на различни системни функции за достигане на различните цели, конструира една обобщена система, която представлява поведението. По този начин между системната дейност на мозъка и психосоциалното функциониране възниква необходимото единство, което се развива и конкретизира като поведение на базата на опита и индивидуалното целепоставяне, съответстващо или противопоставящо се на общественоприемливите цели. Това единство възниква в процеса на формиращи се и придобиващи устойчивост

личностни позиции или диспозиции и специфични форми на действие (реакции). Резултатът от обединяването на тези два типа функциониране е осъществяването на закрепването им в психиката и превръщането им в присъщи на субекта психосоциални качества. Превръщат се в една система, която може да бъде ненормативна (в случая, когато говорим за девиантно поведение). Така формираното се единство има свойството да се стабилизира в условната схема „процес, състояние, качество“, да се актуализира като девиантно поведение и да се възпроизвежда. Възпроизвеждайки се, то се задълбочава, маргинализира личността, отклонява я от нормите. По този начин възниква тъждество между системата личност и системата поведение или поведението придобива системен характер.

ЛИТЕРАТУРА LITERATURA

1. **Карагъзов, Иван.** Психолого-педагогически проблеми на девиантното поведение. Благоевград, 2003.
Karagyozov, I. Psihologo-pedagogicheski problemi na deviantnoto povedenie, Blagoevgrad. 2003.
2. **Манасиева, Т.** Девиантно и деликветно поведение (основи за превенция и корекция), София, 2010.
Manasieva, T. Deviantno i delikventno povedenie (osnovi za preventisia korektsia). Sofia, 2010.
3. **Фишман, М. Х.** Интегративная деятельность мозга детей в норме и патологии: Электрофизиологические исследования., Москва, 1989.
Fishman, M. H. Integrativnaya deyatelnosty mozga detey v norme i patologii: Elektrofizeologicheskie issledovanie. Moskva 1989.
4. **Хомская Н. У.** Невропсихология. МУ, 1987.
Homskaya, N. U. Neyropsihologia. MU , 1987.